

ginovi, že budu dělat politiku podle zásad socialismu a v souladu s míněním svého lidu. V diskusním vystoupení na listopadovém plénu 1968 (jediný z tehdejšího vedení nebyl publikován) plně odhalil záměry konzervativních politiků. Asi se příliš nemýlím, řeknu-li, že konečným záměrem palby proti vedení, kterou jsme zde vyslechli, není jen náprava chyb, které se skutečně staly, ale změna vedení. A protože není možné docílit tyto změny hned a vcelku, protože by to strana ani národ nepřijaly, kladu si otázku, zdase toho nemá dosáhnout určitým postupným, nenápadným, řečneme plíživým způsobem. Kladu si otázku, zda cílem není přehnanou kritikou a napadáním nejprve diskreditovat a vyřadit dejme tomu mne, izolovat s. Dubčeka, pozítří si vzít na mušku jej a popozítří třeba někoho dalšího. A nakonec otočit vedení směrem k předlednovému kursu, i když se to bude dít pod hesly podpory toho skutečného Ledna“.

(2) Pro příklad uvádím, že v replice proti útočícím „konzervám“ ukázal dr. Husák, že „v zaběhaných normálních dobách může každý hlupák vládnout s hrstkou policajtů. Ale když se uvolní prostor pro iniciativu myšlení a aktivnost milionů lidí, je to proces mnohem složitější, na který nebyla vymyšlena schémata ani připravení mnozí pracovníci.“

(3) Naopak, silným rasismem–antisemitismem byli nakaženi zejména věkově starší příslušníci „zdravého jádra“. Ostatně dnešního, stejně jako tehdejšího.

(4) Jak výše uvedeno, byla alternativou jen „dělnicko–rolnická“ vláda, krutě rdousící jakýkoli projev autonomního společenského myšlení a jednání. Ostatně tuto vládu máme, se všemi tehdejšími jejími sloupy u moci od sklonku r. 1987 až dodnes. Čeho je schopna i v dnešních, zcela změněných mezinárodních i vnitřních podmínkách dokázala v třetím lednovém týdnu r. 1989...

(5) Nota, kterou 1. 4. 1968 odevzdal Semjonov do rukou Dubčeka, Černíka a Svobody byla formulována *mnohem ostřeji*, než Brežněvův dopis před 21. srpnem 1968. Stručný výtah podstatného:

Sovětská strana konstatuje, že čs. orgány nedovedou vládnout. Dochází opět k vystoupení kontrarevoluce. Situace v ČSSR je horší, než před loňským srpnem. Sdělovací prostředky soustavně vyvolávají štvavé protisovětské nálady. Zpravodajové Svobodné Evropy vysílají přímé přenosy z pražské demonstrace. Podíl na protisovětských akcích má i stranický tisk, včetně Rudého práva. Sovětská strana to kvalifikuje jako vážné porušení Moskevského protokolu ze srpna 1968. Rozsah a projevy kontrarevolučních vystoupení ukazují, že ve vedení jsou lidé, kteří mají zájem na protisovětských štvanicích.

Sovětská strana navrhuje tato možná řešení: a) Uděláte si pořádek sami, rozhodným způsobem posílíte mocenské orgány, zejména bezpečnost, zavedete důslednou předběžnou cenzuru, přestanou diskutovat o vedoucí úloze KS, kritika a polemiky se socialistickými zeměmi (s výjimkou Číny).

b) Nebo, když zjistíte, že není ve vašich silách toto provést, sami se obrátíte se žádostí na strany Varšavské smlouvy, aby vám proti kontrarevoluci pomohly.

c) Nebo ze své strany neuděláte nic (ani ad a, ani ad b) a pak státy Varšavské smlouvy zasáhnou bez žádosti a podle svého uvážení samy. (V souvislosti s variantou b. a c. docházejí zprávy, že jsou početně posilovány jednotky sovětských vojsk v ČSSR, je vyhlášována jejich pohotovost v ČSSR a v ostatních socialistických zemích při našich hranicích s výjimkou Maďarska. (Maďaři prý odmítli). Pro tyto eventuality byly již vydány rozkazy ke střelení do shluků lidí, kteří by se přiblížili k objektům zahraničních vojsk blíže než 500 m. V notě jsou dále kritizováni Smrkovský a Císař (posledně jmenovaný v souvislosti s tím, že nečelí útokům na Grössera (čes. min. vnitra, pozn. L.K.). Smrkovský měl údajně v době hokejových demonstrací projíždět davem a podněcovat protisovětské výkřiky). Dále sovětská strana žádá: 1) zrušit ex-territorialitu sovětských jednotek na území ČSSR, umožnit volný pohyb a rozmístování po celé republice, vytvořit komandatury v jednotlivých okresech (což se rovná požadavku revize dosavadních smluv o pobytu sov. vojsk v ČSSR) 2) Zrušit dosavadní před-

sednictvo ÚV KSČ a místo něho vytvořit jedenáctičlenné opera-tivní direktorium. 3) Nepotvrzeno: zrušit dosavadní strukturu ROH a vrátit se ke staré, přestat projednávat zákon o podniku a podobné zákony.

Semjonov při projednávání noty poznamenal: „Sovětské vedení nenachází slov při vyjádření svého pobouření nad situací v Československu. Situace je tu horší než v srpnu. Dospěli k názoru, že skončila doba rozhovorů. Na území ČSSR je Grečko a vydá patřičné rozkazy. Situaci, kterou nevyřešilo čs. vedení, vyřeší Sověti sami. Sovětská vojska neodejdou z ČSSR, dokud nebudou socialismus a výsledky druhé světové války v ČSSR zajištěny....“

(6) Tzv. okupační stávka studentů pražských vysokých škol představovala nahrazení výuky daných studijních oborů přednáškami a diskusemi na aktuální politická témata, či témata z dějin vztahů uvnitř mezinárodního dělnického hnutí. Přednášky vesměs kvalifikovaných učitelů (ale byli přítomni i vynikající spisovatelé a umělci) se setkávaly právě pro svůj reformní, socialistický a demokratický charakter s velmi příznivým ohlasem.

ZDENĚK JIČÍNSKÝ

O sovětské přestavbě

(Poznámky na okraj - první část)

V současné době, kdy na základě rezolucí 19. konference KSSS v politické a právní reformě byly vypracovány návrhy zákona o změnách a doplňcích Ústavy SSSR i zákona o volbách lidových poslanců SSSR, probíhá v SSSR složitý zápas o přestavbu, zápas velmi složitý, v němž nutně s novou, nebyvalou silou ožívují mnohé neřešené problémy, zvláště v nacionálních vztazích. Rozporné pojetí a přístupy k řešení se projevují v diskusi o ústavních změnách jako základu pro realizaci I. etapy politické reformy a v návrzích, reagujících pozitivně i negativně na předložený projekt ústavních změn. (1)

V četných diskusích probíhajících na téma přestavby se lze setkat s velmi různými, až protikladnými stanovisky. Je to pochopitelné a je to vlastně zcela normální, protože současná sovětská přestavba je tak komplexní jev, který je sám o sobě rozporný; je to permanentní proces, v němž se ve velmi variabilním poměru mísí prvky a síly, usilující o změnu, s těmi, které se proti ní z těch či oněch důvodů staví. Proto i jeho posuzování v závislosti na výchozí ideově politické pozici, na přístupu k analýze a hodnocení tohoto procesu a různých stránek toho, kdo se jím zabývá, může vést k velmi rozdílným závěrům, pokud jde o celkové hodnocení přestavby, jejích pozitiv a negativ v rámci sovětského i mezinárodního vývoje a zejména jejích perspektiv, její možné (a jaké?) úspěšnosti s důsledky, jež jsou s tím spojeny. Je přirozené, že takovéto úvahy nikde nemají jen abstraktně akademický charakter, ale tak či onak transcendentují do politické sféry. Jinak to vzhledem k povaze tématu není ani možné.

Pro Československo zatím důkaz pravdy podán nebyl
Zvláštní charakter mají pak tyto úvahy a diskuse v Československu, v němž po sovětské intervenci z 21. 8. 1968, která zardousila reformní proces Pražského jara, žije čs. společnost po dvacet let rozpolcená s hlubokou nezacelenou ranou, jak zdůrazňoval gen. tajemník Italské KS, A. Occhetto v rozhovoru s 1. tajemníkem ÚV KSČ

z té doby A. Dubčekem, při jeho nedávné návštěvě v Itálii. V politicky interesované části čs. veřejnosti žijí – v jisté míře – naděje, že sovětská politika přestavby, pokud se bude úspěšně rozvíjet ve vnitřních i vnějších vztazích, nutně časem koriguje stanovisko k vpádu sovětských vojsk do Československa a k tragickým důsledkům, jež s tím byly spojeny, jako by šlo o „bratrskou internacionální pomoc“ KSČ a čs. lidu, kteří však o ni nikdy nepožádali.

Právě i skutečnost, že sovětské vedení nevyužilo příležitosti 20. výročí této neblahé události, aby se v té či oné míře distancovalo od někdejší brežněvovské imperiální akce, naopak některá oficiální sovětská stanoviska (TASS) byla koncipována ve starém duchu, je v Československu zdrojem pochybností o upřímnosti záměrů M. S. Gorbačova a nového sovětského vedení v mezinárodní politice, jejich projektů na vytváření společného evropského domu apod.

Pro čs. veřejnost důkaz pravdy v tomto směru podán nebyl. Když autor píše tyto řádky, je si přirozeně vědom, že současná mezinárodní scéna i v rámci sovětské sféry vlivu, má jiné „priority“, že Československo a jeho vnitřní schizofrenie zatím nemusí příliš sovětské vedení tížit, že zájem na jistém klidu v ČSSR, když je spojen s přihlášením se jeho vedení (lžeba jen vnějším) k sovětské přestavbě, převažuje nad potřebou odstranit to, co pociťuje čs. společnost jako neodčinitelnou agresi, v jejímž důsledku se propadlo do hluboké krize, z níž se není s to vymánit. Nezbytnou podmínku k tomu SSSR dosud nesplnil. Cesta k politice, o níž tak rád mluví M. S. Gorbačov, je i pro nové sovětské vedení ve vztahu k Československu, jak se zdá, velmi obtížná.

Sovětská přestavba je z hlediska svých programových koncepcí a záměrů neobyčejně prudce se rozvíjející proces. Proto také je obtížné jej posuzovat. Vzhledem k tomu, co tu bylo na jeho začátku, když po smrti Brežněva a jeho politického dědice A. Černěnka nastoupil do vedení KSSS M. S. Gorbačov, je to, co se již stalo, resp. co se usneslo, že by se mělo stát, obrovskou změnou. Vskutku nikdo se sebevětší politickou fantazií tak prudký a všeobšáhly pohyb v SSSR neočekával, a nepředvídal. Zároveň však vzhledem k velikosti a složitosti úkolů a problémů, které vyvstaly právě díky tomuto procesu přestavby, se jeví vše to, co se dosud vykonalo v teoretické a zejména v praktické sféře, jako malé a nedostatečné. Nebezpečí, že přestavba tyto problémy nezvládne, že podlehne, se nejvíce menší než na začátku, spíše naopak.

Platí to i ve vztahu k politické a s ní spojené právní reformě. Na začátku procesu, který dostal označení přestavba, úkol politické reformy vůbec nikdo neformuloval a zřejmě jej nikdo ve vedení ani jako naléhavý nepociťoval. Platí to obdobně pro kritiku brežněvismu i stalinismu. Logikou vlastního rozvoje přestavby se stalo v určité etapě nezbytným začít s důkladnou a zevrubnou analýzou předchozího vývoje, v němž byly hledány kořeny toho krizového stavu (oficiální sovětská publicistika jej označuje eufemisticky za „předkrizový“, ale různí autoři i v SSSR píší již více méně otevřeně o tom, že brežněvismus přivedl sovětskou společnost do hluboké krize), do něhož se SSSR dostal. Tato analýza se stala nezbytným teoretickým předpokladem pro vypracování promyšlených a účinných prostředků a cest k jeho překonání. Tak se vytvořilo i vědomí nezbytnosti radikální proměny existující-

cího politického systému, který se zformoval za Stalinova působení a jeho hrůzovlády v SSSR a který až do současné doby nebyl zásadně změněn. (2)

Existuje plán přestavby?

Někdy se v úvahách o sovětské přestavbě klade otázka, zda má vedení KSSS či M. S. Gorbačov promyšlený plán přestavby. Je však otázka, zda sama tato otázka je správná. Lze vůbec, uvažujeme-li o sovětské přestavbě, takový plán mít? Možná, že v oné otázce zaznívají ohlasy někdejších naivně romantických a utopických vizí socialismu, včetně zjednodušeného pojetí možností vědy a racionálního poznání vůbec, pokud jde o společnost a problémy a perspektivy jejího vývoje. V přestavbě, jako v každém velkém procesu sociálních změn, nejde o prostou realizaci nějakého plánu, vypracovaného předem, protože nic takového není možné, resp. pokusy něco takového uskutečňovat, vedly k tragickým důsledkům (viz zejm. Maovu kulturní revoluci v Číně a polpotovské plány a s nimi spojenou genocidu v Kampučii). Přestavba je – a je to její předností, projevem jejího realistického charakteru – otevřeným procesem, v němž se vytváří a otevírá prostor pro volnější rozvoj společnosti a jejích sil včetně individuality jejích jednotlivých členů. Jde v ní o využívání možností, které již existují a zároveň o vytváření nových možností pro lepší život lidí vzhledem k nové vnitřní i mezinárodní situaci i k novým ekologickým problémům života lidí, k otázkám přežití lidské společnosti.

Pokud se tedy M. S. Gorbačov označuje za politického pragmatika, je to jeho přednost. Je to pozitivní reakce na někdejší stalinský fundamentalismus, který se sice v pozdějším období za L. I. Brežněva vnitřně vyprázdnil a rozložil, nicméně byl i v této úpadkové fázi stále zdrojem politického a ideologického konzervatismu.

V přestavbě jde vskutku o trvalý proces změn, v němž se rychle korigují původní představy, které prokázaly svou jednostrannost, povrchnost a nedostatečnost apod. Srovnajme tu kupř. novou redakci Programu KSSS, kterou provedl XXVII. sjezd s rezolucemi 19. konference KSSS, aby bylo zřejmé, jak rychlý je tento vývoj, o jakou radikální proměnu jde.

Při řešení různých problémů přestavby a jejich prosazování se často hovoří o různých extrémech, resp. ty či ony jevy, požadavky i reálná hnutí se hodnotí jako krajnosti, ať již levé či pravé, příliš radikální či konzervativní apod. Vzhledem k povaze přestavby jako komplexního procesu, postihujícího všechny sféry života společnosti i její politicko-státní organizace, který bude tím nadějnější a úspěšnější, čím bude demokratičtější (podle devizy „více demokracie, více socialismu“), neexistuje objektivní míra toho, co je a co není přestavbě prospěšné, co je či není extrémem. Přesněji řečeno, tato míra je sama historicky i politicky variabilní. Sám pojem „krajnosti“ je v tomto ohledu relativní. Možnosti racionálního plánu postupu jsou nutně limitovány, protože jde o proces, v němž se uplatňují a střetávají různé sociální síly, usilující prosadit ty či ony zájmy apod. Ty se neřídí chladným racionálním kalkulem, ale jejich chování, jejich reakce na ta či ona rozhodnutí apod., jsou ovládnuty složitým komplexem emocí.

Komplikovanost tohoto procesu umocňuje to, že probíhá v podmínkách velmi neuspokojivé ekonomické a sociální situace v SSSR, již se zatím nedaří výrazněji zlepšovat,

v zemi s velmi složitou etnickou strukturou, jejíž politický a společenský život a pohyb byl působením administrativně–direktivního systému prakticky umrtven. Probouzení společnosti k životu, které v průběhu přestavby začíná, nepostupuje ve všech jejích sociálních i etnických složkách i geografických oblastech (svazových a autonomních republikách aj.) shodně. Vzhledem k předchozímu historickému vývoji, zvláště v období stalinismu pak nutně nabývá v určitých případech bouřlivé formy projevu. (3)

Nahromaděná výbušnina

Je přirozené, že nejprudčeji a nejostřeji se projevují tyto nové reakce na otevřené problémy a rozpory v nacionálních vztazích, kde se v průběhu dlouholeté politiky „normativní“ internacionalizace a deklarovaného přátelství mezi národy Sovětského svazu prováděla do značné míry rusifikace ostatních národů a národností, neumožňoval se organický rozvoj a uplatnění jejich národních jazyků a národních kultur. Nejrůznější pocity křivdy a nespravedlnosti jsou tu silné a zároveň též velmi trvalé.

Na počátku přestavby se váha a složitost tohoto problému zřejmě ve vedení SSSR přehlížela a nedoceňovala. Když se její reálná dimenze ukázala v intenzitě, již by nikdo předem neočekával, muselo – a musí, protože tento proces je teprve v samých počátcích – nové vedení KSSS začít se soustavně touto problematikou teoreticky a zvláště i prakticky zabývat. V tomto procesu se postupně měnila stanoviska k tomu, co se na začátku jevílo jako krajnost, jako projev nacionalismu apod., i když v reálných projevech zvýšené vlny nacionálních požadavků neruských národů se přirozeně projevují různé síly a vlivy. Srov. vývoj požadavků nacionálně politické povahy v pobaltských republikách a v Arménii a vztah vedení KSSS k nim. Za krajnost, která znamená předbílání vývoje, lze považovat usnesení Nejvyššího sovětu Estonské sov. republiky, které odmítlo návrh změn Ústavy SSSR a přijalo určité závěry k svrchovanosti této republiky a k platnosti celosvazového zákonodárství na území Estonska, jež jsou v rozporu s platnou ústavou SSSR. (4)

Kdo jsou nepřátelé přestavby

V podmínkách monopolu moci jedné strany je příznačné – i vzhledem k dosavadnímu sovětskému a předtím ruskému národnímu vývoji, což je moment, který je třeba neustále mít na zřeteli – že se, až na výjimky, jakou byl např. známý článek Niny Andrejevové v Sovětskoj Rossiji z března 1988, na obranu Stalina a proti radikální kritice dosavadní sovětské politiky – nikdo nestaví otevřeně proti přestavbě. I ti, kdo jsou jejími bytostnými nepřáteli (různí, ti velcí i malí pohrobci Brežněva, Rašidova, Kunajeva a jim podobní satrapové i nenapravitelní straničtí a jiní byrokraté, kteří se starým systémem byli způsobem života a myšlení, svým sociálním postavením apod. životně spojeni) se jí snaží navenek přizpůsobit. Staví se jakoby na její podporu, ale jsou proti „znevažování“ toho, co se udělalo, proti negativistickému postoji k minulosti a jejích vůdčích představitelů, proti předbílání, staví se proti „přehánění“ sdělovacích prostředků, proti „krajnostem“ glasnosti apod. Využívají různých problémů a nedostatků, které se nyní velmi ostře a tíživě projevují, jakoby je nezpůsobila stará politika, ale naopak přestavba, aby zpomalovali a brzdili její postup atd. Situace, kdy není otevřená opozice proti nové politice M. S. Gorbačova, zdánlivě usnadňuje, fakticky však ztěžuje pohyb vpřed.

Kdyby se konzervativci, spojení se starým brežněvovským (neostalinským) mechanismem moci a jeho působením mohli otevřeně ustavit jako zvláštní politická strana, bylo by snazší a účinnější s nimi vést opravdový politický zápas o hodnoty budoucího společenského vývoje. Kontury pokroku a reakce by byly jasné, a to i personálně. To je ovšem hypotetické uvažování. V současné realitě je základním zdrojem přestavby – a svým způsobem i jejím hlavním oponentem – nová progresivní politika KSSS. Bez změny v čele strany by proces přestavby nebyl možný a uskutečnitelný. Skutečnost, že KSSS je strana založená na centralistickém principu (jako demokratická stránka se teprve v rámci přestavby začíná rozvíjet), umožňuje, aby v obrovských rozměrech SSSR se tato nová politika stávala novou politickou linií pro všechny svazové i republikové a nižší orgány, jakkoli její praktická realizace naráží na překážky a těžkosti i na různé projevy odporu. V rámci KSSS, jako jediné existující a vládnoucí strany se skrývají a v různých formách projevují různé tendence a proudy, aniž se mohou otevřeně formovat a realizovat (zákaz frakcí). Důsledky toho na proces přestavby a s ní spojenou realizaci politické reformy jsou složité a rozporné, jak bude ještě dále naznačeno. (5)

Kritické myšlení v začátcích

V Sovětském svazu před zahájením přestavby neprobíhal soustavný proces kritického zkoumání a přehodnocování dosavadních koncepcí a praxe socialismu a z politických příčin probíhat nemohl. Proto vytváření promyšlených teoretických koncepcí přestavby je komplikované a obtížné. Tím přirozeně není řečeno, že takové kritické myšlení v SSSR vůbec neexistovalo. Začalo se rozvíjet za N. S. Chruščova, i když jen v omezené míře vzhledem k limitům, které kladl chruščovský přístup k reformám; v ekonomické sféře i po jeho pádu, ale jak – i časově – omezeně. Společensko–politické a ekonomické projekty změn, pokud mají být prakticky proveditelné, lze konkretizovat v těsném kontaktu se sociální praxí. Bez něj nutně zůstávají abstraktními a právě tato možnost v SSSR v dlouhém období brežněvismu neexistovala.

To je také – necháme-li stranou nesrovnatelně větší obtížnost vypracování plánů reform v obrovském SSSR oproti malému Československu – velký rozdíl mezi sovětskou přestavbou a Pražským jarem 1968. V Československu již v průběhu 60. let se připravoval nový systém řízení národního hospodářství a spolu s ním se propracovávaly návrhy reform i v jiných oblastech života společnosti včetně reformy politického systému. Proto bylo relativně snadné v krátké době formulovat promyšlený program hluboké celospolečenské reformy v Československu v Akčním programu KSČ z jara 1968. I společnost byla na tyto reformy emočně i intelektuálně do značné míry připravena, protože byly koncipovány v souladu s přáními a touhami širokých sociálních vrstev. Nesetkávaly se proto s žádným závažným sociálním odporem kromě početně slabých konzervativních sil uvnitř KSČ, které v nich právně viděly ohrožení své moci i svých pozic.

I to je důležitá diference ve srovnání se sovětskou přestavbou, která tuto širokou podporu od počátku neměla a teprve v procesu svého vlastního rozvíjení o ni usiluje a postupně ji snad i získává.

Vnitřní složitost a rozpornost sovětské přestavby, k níž se formálně hlásí i ti, kdo jsou vnitřně proti ní, resp. kte-

rou mají začasť provádět lidé, kteří jsou zformováni způsobem myšlení, přístupem k problémům, předsudky, návyky, starým byrokratickým systémem, se projevuje nej-různějším způsobem v každodenní praxi. Tak se stává např., že různé projekty změn, které se mají uskutečnit v rámci přestavby na její podporu a k jejímu rozvoji, jsou v průběhu příprav deformovány tak, že ji vlastně maří, že ztěžují její provádění. (6)

Hledání výchozího bodu

Při zamýšlení nad projekty politické reformy včetně ústavních proměn a doplňků vznikají jisté rozpaky nad tím, jak tyto návrhy posuzovat, z jakých hledisek je zkoumat a hodnotit.

Jde tu o celý komplex jevů a vztahů. Z pochopitelných důvodů tu existuje odkaz na minulost, na leninské období včetně tehdejšího pojetí úlohy sovětů. V ideologii jde vždy o určité pokračování v předchozím vývoji, o specifické navazování na ty či ony myšlenkové proudy minulosti, protože ani novou ideologii nelze tvořit z ničeho, ale lze ji úspěšně vytvářet na základě toho, co tu již existovalo a co ztělesňuje určité politické a mravní hodnoty, které nový vývoj zdůrazňuje. Takovéto jejich historické odůvodnění je v současnosti posiluje, usnadňuje jejich pozitivní přijímání v širších sociálních vrstvách, což je nezbytnou podmínkou úspěšnosti nových politických programů. V procesu sovětské přestavby, této vsutku revoluční proměny (přesněji řečeno pokusů o ni) je příznačné, jak se snaží vztáhnout k jediným kořenům, které jsou národní povahy a které jsou či jeví se jako pevné, které specifickým způsobem odůvodňují a ospravedlňují současné úsilí o pronikavé změny existujícího stavu, o radikální rozchod s ním. Vztahuje se k ideovým a politickým základům VŘSR, k Leninovi a jeho teoretickému a praktickému odkazu. Vzhledem k tomuto dílu, zdůrazňováním kontinuity záměrů přestavby s leninskými představami o sovětské moci jako o moci pracujících, o NEPu, o družstevnictví, o socialismu jako zřízení civilizovaných družstevníků vytváří důležitý zdroj politické a mravní síly a působivosti současné přestavby, posiluje předpoklady k tomu, aby je široké vrstvy společnosti pozitivně přijímaly.

Leninovo dílo zvláště i z období Říjnové revoluce a prvních let sovětského státu je ovšem samo velmi rozporné vzhledem k tomu, jak se Leninovy myšlenky a jeho politická praxe vyvíjely od abstraktně utopických představ o proletářské revoluci, odumírání státu apod. (Srov. „Stát a revoluce“) od válečného komunismu ke konkrétnějšímu chápání složitosti úkolů vytváření základů socialismu v poměrně zaostalé zemi s převahou rolnictva, rozvrácené válkou apod. – Leninovy názory z těchto let svědčí o mimořádné schopnosti myšlenkově obsáhnout tuto velmi rozpornou vnitřní i vnější stránku sovětského vývoje a pružně korigovat dosavadní koncepci a praxi na základě nového, hlubšího poznání sociální reality a jejich vývojových tendencí. V tomto ohledu, i když v Leninových názorech a praktických opatřeních lze nacházet jisté zdroje pozdější stalinské praxe, současná sovětská politická ideologie i historiografie právem zdůrazňuje zárodky a základy takového chápání socialismu, které je v rozporu s pozdějším stalinským systémem a na které se teď jako na svůj historický a politicko-ideový základ může odvolávat přestavba. (7)

Pojetí státní moci

Možnosti v rámci proponované politické reformy navázat na leninské pojetí sovětů jsou limitované. Je to možné jen v abstraktní úrovni požadavkem, aby se sověty opět staly základem státní moci, renovací svrchovanosti pracujícího lidu. Jinak každé pojetí sovětů bylo značně ovlivněno jistým utopismem z počátečního období revoluce a s ním spojenými představami o možnosti rychlého budování nové společnosti, rychlého rozehodu s dosavadní evolucí demokratické státní organizace apod.

Leninovo pojetí proletářské státní moci jakožto moci vyjadřované ve formě zastupitelské demokracie s co nejrozsáhlejší pravomocí a kompetencí rad zástupců pracujících typu sovětů spočívalo na kritice buržoazního parlamentarismu (Lenin nazýval parlament žvanírnou), na zavržení jakéhokoli oddělování moci zákonodárné a výkonné. Zastupitelské sbory typu sovětů se neměly omezovat jen na usnášení, tj. na přijímání obecných zákonodárných usnesení nebo nezávazných rezolucí nebo na sestavování vlád či jejich členů, ale měly být samy „pracujícími institucemi“. Sověty měly být orgány, které svá usnesení také provádějí, resp. vykonávají a jejich výkon kontrolují, popř. pověřují své členy úkoly při výkonu v tom či onom odvětví. Z těchto pojetí dosti důsledně vycházely i první sovětské ústavy. (8)

Význam dělby moci v rámci struktury nové státní moci byl tehdy přehlížen, její pozitivní úloha při zajišťování potřebné kontroly moci a vytváření zábran k jejímu zneužívání apod. se v procesu revoluce nejevila potřebnou.

V Sovětském období se postupně za J. V. Stalina vytvořil totalitní systém mocenského ovládnutí společnosti. V průběhu jeho formování došlo k jistému zestátnění strany, která v určitém smyslu splynula se státem. Vytvořil se tu „stranický stát“, v němž stranický aparát je řídicí a rozhodující složkou celé státní struktury. Druhou stránkou tohoto procesu byla jistá etatizace společnosti. Vznikl stav, který A. Jakovlev charakterizuje takto: „Namísto očekávaného procesu postupného pohlcování státu tzv. občanskou společností, 'sdružených výrobců', došlo k pohlcení občanské společnosti státem, k jejímu podřízení diktátu byrokratických struktur.“

Tento systém, který se také někdy označuje jako systém byrokraticko-centralistický nebo administrativně-direktivní, prakticky negoval politickou demokracii a s ní degradoval i právo na pouhý instrument administrativně-policejního ovládnutí společnosti. Právo jako forma ochrany občana před neoprávněnými zásady státu a jeho orgánů, jako výraz uznání a ochrany autonomie různých zájmů a sfér, ochrany svobody subjektů práva prakticky přestalo existovat a fungovat. Ústava, základní zákon státu, byla snížena na pouhou ideologickou deklaraci bez normativního a praktického aplikačního významu. Ústavní prohlášení a fixování základních práv a svobod občanů vymezuje právně vzájemné vztahy občanů a státu, v nichž stát není jednostranně nadřazen individuům, resp. i individuum není pouhým objektem státní moci.

Právo v sovětské společnosti

Prostřednictvím práva a svobod – a jejich korelátů, povinností, jsou upravovány vztahy lidí k složitému mechanismu a podmínkám společenského života, které podmiňují jejich myšlení a konání. Zároveň však prostřednictvím těchto právních forem lidí, kteří si uvědomují mož-

nosti a dimenze své aktivity, na tento mechanismus působí a mohou jej přetvářet.

Ústavní konstrukce práv a svobod občanů vyjadřuje složitou politickou strukturu vztahů občanů a státu nutně jednostranně a mají v tomto smyslu a rozsahu nutně abstraktní ráz. Zároveň však nejsou pouhou fikcí, ale nezbytným institucionálním předpokladem a atributem politického systému, který chce být demokratický.

V období stalinismu právo (veřejné) nebylo odděleno od politiky, bylo redukováno na ideologii, takže tu existoval stav, kdy formálně byly sice deklarovány různé právní zásady, instituty ústavní povahy, ale politika ve své každodenní praxi k nim přistupovala převážně jako k propagandistickým proklamováním, necítíc se jimi prakticky vázána. Proto politická práva a svobody, jakkoli deklarované ústavou, neexistovaly jako organická složka politického systému. Princip moderních demokratických států byl tak popřen. Platí to i ve vztahu k sovětské, tj. stalinské ústavě z r. 1936 (jejíž návrh, jak známo, připravoval ještě N. Bucharin). Tato ústava formálně ustoupila od leninského pojetí sovětů, jako orgánů, které měly v sobě sjednocovat státní moc i její výkon, v nichž měla splývat zákonodárná i výkonná moc, a konstituovala strukturu státních orgánů, zákonodárných a výkonných, která se více podobá buržoazním demokraciím parlamentního typu, i když také neguje princip dělby moci.

Pod vlivem této ústavy byly přijímány i ústavy ostatních socialistických států v období po II. světové válce, protože stalinská ústava byla – podle tehdejší dogmatické ideologie – nejdemokratičtější ústavou na světě.

Sovětská ústava z r. 1936 byla ústava po formální stránce demokratická, která relativně konsekventně vyjadřovala základní demokratický princip svrchovanosti lidu, a jeho ústavně politický důsledek, tj. stěžejní a rozhodující postavení volených zastupitelských orgánů, sovětů, tvořících ucelenou soustavu od zdola až nahoru, po Nejvyšší sovět SSSR. Neobsahovala ještě ustanovení o vedoucí a usměrňující úloze KSSS; o ní se v ústavě mluvilo v dop. o právech a svobodách sovětských občanů; v souvislosti s právem občanů sdružovat se se uvádělo, že nejaktivnější občané se sdružují v komunistické straně. – Byl to krutý paradox, zlá ironie dějin, že sovětská ústava z r. 1936 byla přijímána jako demokratická i pokrokovými kruhy na Západě, které v ní viděly – či chtěly vidět – doklad demokracie sovětského zřízení oproti hrozbě nacistické diktatury, když v té době se v SSSR již plně etabloval stalinismus jako zvláštní despotický systém moci, který způsobil tak obrovské škody a zločiny sovětskému lidu.

Úprava vztahů mezi Svazem SSR a jednotlivými republikami byla formálně koncipována demokraticky; svazové republiky měly ústavní právo vystoupit ze Svazu SSR.

Ústava v praxi

V praxi však byly tyto demokratické formy zcela zbezděrazněny, volební právo ztratilo funkci výběru, změnilo se ve specifický způsob potvrzování jmenovaných představitelů shora apod. Praktické popření demokratických forem, reálného fungování demokratických institutů negovalo i samu demokratickou podstatu státně-politického zřízení. Přitom v propagandě se stále užívaly – ve vztahu k západním demokratickým státům – Leninovy charakteristiky parlamentů jako žvaníren – západních demokracií jako

formálních, jejichž podstatou je diktatura buržoazie, moc kapitálu, a proti nim se stavěla jako vyšší demokracie sovětská, která však v politické praxi vůbec neexistovala. Tomu odpovídalo i podceňování významu forem demokratické, ústavní kontroly včetně ústavního soudnictví i dalších právních zásad jako správního soudnictví na obranu práva a svobod občanů proti zneužívání moci apod. Právní teorie se ve vztahu k socialistickému státu změnila v apologetiku, pozbyla (či vzdala se) schopnosti kriticky, se snahou o objektivní poznání, analyzovat reálně existující státně politický systém a jeho fungování.

Vytvořil se ostrý rozpor mezi ústavou psanou a ústavou faktickou, který se nepodařilo překonat ani v době reformů za N. S. Chruščova po XX. sjezdu KSSS. Tehdejší kritika nebyla v potřebné míře systémově orientována, proto byla nedostatečná a nedostatečná byla i praktická opatření k překonání stalinismu. V současném období se konstatuje vedle těchto nedostatků jako příčina toho, že tehdejší úsilí nemohly uspět, skutečnost, že nebyly spojeny s účinnou demokratizací sovětské společnosti.

Pozdější fáze brežněvismu prakticky obnovila neostalinský systém s jeho nepříznivými důsledky ve všech sférách života společnosti. V roce 1977 byla po dlouholeté přípravě přijata nová ústava SSSR. Oproti ústavě z r. 1936 je mnohem obsáhlejší, podrobněji formuluje obsah základních ústavních institutů a institucí a jejich vztahy. Vychází z obecně demokratických určení a kategorií, takže po formální stránce je SSSR demokratický stát. Zároveň však obsahuje již v základních ústavních článcích podrobné ustanovení o vedoucí a usměrňující úloze KSSS.

V době, kdy byla ústava přijata, nebyl v tomto ustanovení spatřován žádný ústavně právní problém. Až v procesu soudobé přestavby se začíná v sovětské politické a právní teorii vážně přemýšlet a diskutovat o určitých problémech, jež jsou spojeny s tímto ustanovením platné ústavy SSSR! Otevřeně se kritizuje, že Ústava SSSR v praktickém životě nepůsobí jako základní zákon státu, že mnohá její ustanovení, zvláště o právech a svobodách občanů, zůstávají na papíře apod. (9)

Ústava z r. 1977 neměla praktický vliv na strukturu a fungování státně politické organizace. Starý administrativně-direktivní systém zůstal zachován a dále fungoval se všemi negativními a rozkladnými vlivy na sovětskou společnost (byrokratizace, systémy privilegií, obrovská korupce, nepotismus, apod.)

Dlouhodobé působení tohoto systému hluboce poznamenalo psychiku celé sovětské společnosti, jednotlivých sociálních vrstev i etnických skupin, nepříznivě ovlivnilo její mravní stav a společenské ovzduší. Obnovování mravních hodnot, probouzení lidí k demokratizaci v procesu glasnosti je proto velmi obtížné a nutně postupné a zdoluhavé. (Nutno počítat s jeho rozdílným průběhem v různých vrstvách společnosti i v různých etnikách.) V tomto ohledu, což je jen rubem zmíněného jevu, je také velmi rozdílná připravenost, přesněji nepřipravenost různých vrstev a skupin na přestavbu, na glasnost a demokratizaci. Proto lze také očekávat i různé výsledky od jednotlivých připravovaných změn v politické organizaci sovětské společnosti.

Právní reforma

Současná politická a s ní spojená právní reforma se má prakticky realizovat na základě zásad, stanovených v rezo-

lucích 19. konference KSSS a podrobně vysvětlených a odůvodněných v referátu M. S. Gorbačova na této konferenci. M. S. Gorbačov připisuje politické reformě klíčovou roli v procesu přestavby, chápe ji v současné době jako základní předpoklad a zároveň záruku její úspěšnosti. Bez ní nelze vůbec v přestavbě pokračovat, není možné uskutečňovat ani ekonomickou reformu ani novou sociální politiku s ní spojenou.

Reforma politického systému není jen v přerozdělení moci, není to rošáda funkcí a výměna vývěšních štítů: „Politická reforma se celkově týká volebního systému, orgánů moci v ústředí i na místní úrovni, metod a stylu činnosti i lidských práv. Organickou součástí přestavby politického systému je soudní a právní reforma a rovněž vytváření socialistického právního státu“. (M. S. Gorbačov na poradě v Orlu, RP, 17. 11. 1988). S tím se musí radikálně změnit i úloha strany, která se má stát skutečným politickým předvojem společnosti v nových podmínkách. „Politickou reformu začínáme kvalitativními změnami ve straně samé. Musí se obnovit... dokazovat každým svým slovem a činem právo být politicky vedoucí silou společnosti.“ Organickou součástí tohoto procesu je glasnost. „Ať se zdá přechod od dřívější strnulosti a monotónnosti k socialistickému pluralismu názorů jakkoli prudký, strana nehodlá ustoupit. Bez veřejné informovanosti nemůže být demokratizace, bez demokratizace nebude přestavba – ona revoluční obnova naší společnosti a našeho zřízení, o kterou usilujeme.“ (Rozhovor M. S. Gorbačova s časopisem Spiegel, RP, 25. 10. 1988).

Tyto obecné zásady a koncepce reformy politického systému v SSSR jsou celkově pozitivní a progresivní a odpovídají základním programovým intencím přestavby. To však neznamená, že k nim nelze mít kritické připomínky a výhrady. Ty jsou dvojího druhu: jedny se týkají možnosti praktického provedení některých zásadních změn, zvl. oddělení strany a státu apod., druhé se týkají nového uspořádání státní organizace, jak ji předpokládají rezoluce o politické a právní reformě a předložený návrh zákona o změnách a doplňcích sovětské ústavy. Některé návrhy nesou nepochybně pečť osobních představ M. S. Gorbačova o novém uspořádání nejvyšší státní moci v SSSR, včetně vytvoření nové státní funkce předsedy Nejvyššího sovětu SSSR, kterou dosavadní sovětská ústavní historie neznala.

Politické reformy odpovídají na reálné problémy

V této souvislosti jedna obecnější poznámka. Žádná velká politická reforma se neřídí abstraktně teoretickými principy, ale reaguje především na reálné problémy sociálně politického života společnosti, na skutečné (či zdánlivé) nedostatky a slabiny její státně-politické organizace. V tomto smyslu tu jde vždy o vztah kontinuity a diskontinuity dosavadního státně-politického vývoje. V návrzích na provádění politických reform se přirozeně promítají ty či ony ústavní a politické principy. Nejde však o pouhou realizaci předem propracovaných modelů, ale o určitá konkrétní praktická řešení, v nichž se mohou tak či onak, v té či oné míře, organicky i neorganicky spojovat prvky a momenty různých modelů ústavně-právního a politického uspořádání. (Připomeňme tu vývoj francouzského konstitucionalismu za de Gaulla, který v období V. republiky významně modifikoval francouzský ústavně-právní systém vytvořením funkce silného prezidenta. Ten sice není šéfem exekutivy (jako v USA), ale má vlastně roli arbitra

mezi vládou a parlamentem a patří mu významné prerogativy v oblasti zahraniční politiky státu.)

Další problém, který je spojen s navrhovanými změnami sovětské ústavy a s prvou fází sovětské politické reformy, spočívá v tom, že některé proponované změny jsou v tom či onom směru rozporné, resp. nejsou dostatečně odůvodněné a propracované. Jde tu jak o vytvoření nových institucí, tak i o obsah a rozsah jejich působnosti a pravomoci (srov. úpravu vztahů mezi Svazem SSSR jako celkem a jednotlivými svazovými republikami, jež se stala v současné době předmětem ostré kritiky, zvláště v pobaltských republikách a Gruzii). V této době nejde o novou ústavu, ale o změny a doplňky existující ústavy. Sotva lze však pochybovat o tom, že tyto nyní připravované ústavní změny svým způsobem předurčují základní kontury nové sovětské ústavy, jež se má v budoucnosti vypracovat, hlavní linií reformovaného státního zřízení – za předpokladu, že přestavba aspoň v rozhodujících tendencích a intencích se prosadí a uspěje. Vytvoření nové státní struktury, včetně vztahu mezi jejími složkami – se stane realitou, již nebude možné v krátké době výrazněji změnit, ale jen na základě praktických zkušeností tak či onak modifikovat, aniž tím bude základní stavba dotčena.

Na diskusi na 19. konferenci KSSS byly k některým předloženým změnám v politicko-státní sféře vzneseny vážné připomínky i námítky. Tehdejší návrhy byly formulovány jen obecně a teprve nyní v návrhu zákona o doplňcích a změnách sovětské ústavy dostávají konkrétní podobu. Na veřejnou diskusi o tomto návrhu zákona je však málo času, než aby bylo možné jej opravdu všestranně projednat, a zejména než aby bylo možno vznesené připomínky a náměty důkladně posoudit a na základě toho modifikovat legislativní projekty. Lze předpokládat, že tedy tento návrh bude asi celkově schválen tak, jak byl předložen. Výsledky diskuse mohou vést ke zpřesnění jednotlivých formulací, ale asi sotva ovlivní výrazněji projektovanou konstrukci nového státního uspořádání SSSR.

Druhou stránkou tohoto problému je to, co M. S. Gorbačov v poslední době velmi zdůrazňuje, že průběh přestavby vyžaduje, aby se tyto politické a státní reformy uskutečnily rychle, aby začátkem příštího roku se mohly konat volby do nejvyšších zastupitelských sborů v SSSR, které by konstituovaly příslušné výkonné a další státní orgány. Spolu s volbami do místních sovětů a ustavením dalších státních orgánů na podzim 1989 by se tak prakticky uskutečňovala první etapa proponované politické reformy v SSSR.

Kvadratura kruhu

Politická reforma v SSSR se má pokusit o řešení vnitřně rozporného úkolu, který byl v době Pražského jara jeho kritiky označován jako „kvadratura kruhu“ nebo „kulatý čtverec“ demokratizace, totiž rozvíjení demokratizace a socialistického pluralismu za existence vedoucí úlohy strany. Lze mít jistě důvodné teoretické i praktické pochybnosti, zda a jak je tento úkol řešitelný. Nicméně tento proces v SSSR probíhá, a to v rozsahu i tempu, které by ještě před krátkou dobou, např. při nástupu k moci M. S. Gorbačova na jaře 1985, nikdo nepředpokládal. Proto je třeba jej pečlivě analyzovat a hodnotit a to jak v projektech a záměrech, tak zejména v jeho realizaci.

Monopol moci politické strany, který se má i napříště zachovat, i když strana má působit jinak, než dosud, klade

vzhledem k demokratizaci a na základě dosavadní, často velmi negativní empirie, některé nesnadno řešitelné problémy. V politickém a právním myšlení v SSSR se na ně někdy hledají odpovědi a předkládají řešení, která jsou asi sotva schůdná a realizovatelná. V SSSR jako reakce na stalinický systém i v jeho brežněvovské podobě i jako součást právní reformy, jež má vést postupně k vytvoření právního státu, se nyní příkládá velká váha právním zárukám, které by měly regulovat určité politické vztahy tak, aby garantovaly demokratizaci a zákonnost. Tato tendence je celkově jistě pozitivní, zároveň však v určitém směru přeceňuje možnosti právní úpravy těchto vztahů.

V politických systémech, kde působí více politických stran, které usilují o moc a soupeří o ni, není např. zapotřebí omezovat práva zastávat určité funkce na právně stanovenou dobu. Tato omezení se vztahují zpravidla pouze na funkci hlavy státu (prezidenta). U poslaneckých aj. funkcí v této podobě neexistuje, protože nebezpečí, jemuž má toto limitování čelit, je minimální. Soutěž, mezi stranami a vzhledem k tomu i v jednotlivých stranách, zajišťuje, aby ty či ony funkce zastávali lidé schopní, kteří jsou s to získat potřebnou politickou důvěru ve volbách apod.

Politický pluralismus

V SSSR politický pluralismus v této podobě neexistuje, proto u této fáze přestavby a procesu politických změn je nutné určité vztahy přesně právně stanovit tak, aby se zabezpečovala demokratizace uvnitř KSSS i celé sovětské politické organizace. Tak se má zamezovat snahám a projevům, zneužívání moci, její monopolizaci v rukou určitých politiků, kteří tak získávají neúměrný vliv apod. a zároveň umožňovat pružnější střídání kádrů v těch či oněch funkcích.

Přeceňování možností právními prostředky upravovat politické vztahy se vztahuje na představy a návrhy právně regulovat činnost KSSS a její vztahy ke státu a jeho orgánům. V cit. diskusi „Jaký musí být právní stát?“ se vyslovovaly požadavky, že je „nezbytná právní regulace místa strany jako vedoucí síly“, konstatovalo se, že „již je vypracován právní mechanismus, který není totožný se záhadným pojmem 'nomenklatura' a zavádí vedoucí úlohu strany ve více méně určité právní normy“ (Litěraturnaja gazeta, č. 23/88) (10)

Objevují se názory, že „je nutné normativně, právně garantovat tempa rozvoje vnitrostranické demokracie a především 'glasnost' (L. Onikon 'Demokracie garantovaná právně', (M. N., číslo 23/88, str. 13.)“. Požaduje se proto vytvořit zákon pro stranu a pod. (L. Jonin: Zákon pro stranu? Moskovskije novosti, č. 19/88).

Je pravda, že v moderních západních demokraciích jsou určité stránky existence a působení politických stran právně upravovány – na rozdíl např. od dob I. ČSR, v níž politické strany stály vlastně mimo právo; čs. právní řád politické strany neznal. To se však týká např. postavení stran ve volbách, jejich přístupu ke komunikačním prostředkům v období volební kampaně, příp. kontroly finančních zdrojů stran apod. Nepřipadá však vůbec v úvahu právní regulace jejich vlastní činnosti, protože tu si tyto strany jako demokratické organizace resp. organizace působící v demokratickém pořádku, upravují samy. Stejně tak není třeba přísně vymezovat postavení strany a státu ve vztahu ke státu a její vztahy k němu, pro-

tože zaměňování strany a státu není v takových demokratických politických systémech prakticky možné.

Otázka vedoucí úlohy strany

Výchozí princip politické reformy v SSSR je změna v pojetí vedoucí úlohy strany ve společnosti a státě. Postavení KSSS se má zásadně změnit v tom smyslu, že strana má přestat vládnout a řídit, a má začít skutečně politicky vést. Úkoly strany jsou jiné, než úkoly státu. Strana se musí oddělit od státu, od přímého řízení ekonomiky. K tomu má sloužit i reorganizace stranického aparátu jako nezbytný předpoklad této proměny (vytváření komisí ÚV a redukce počtu pracovníků stranického aparátu od ÚV až po okresní výbory strany). Strana musí o své právo politicky vést společnost neustále usilovat svým ideovým a politickým působením, permanentně si musí ověřovat, zda má potřebnou důvěru, a každodenní práci ji neustále obnovovat a získávat, aby mohla být skutečně politickým předvojem společnosti.

V této souvislosti nelze nepřipomenout Akční program KSČ z dubna 1968 s jeho koncepcí vedoucí úlohy strany v obdobném duchu. Je to sice známé, nicméně je třeba tuto základní shodu neustále připomínat a prokazovat tak historický, nejen československý, ale mezinárodní význam a dosah základních reformních koncepcí Pražského jara 1968. (11)

Poznámky:

(1) M. S. Gorbačov na poradě v Orlu mluvil mj. o politické reformě, jejímž hlavním cílem je „zajištění silné lidové moci“. Jde o nesmírně složitý a rozsáhlý úkol, jehož realizace musí postupovat po určitých etapách. Návrhy zákonů o změně ústavy a o volbách lidových poslanců SSSR a politická praxe, která se na jejich základě utváří, jsou hlavní náplně první etapy reformy. Příští etapa politické reformy by pak měla zahrnout přípravu zákona o místní samosprávě, který by měl dát činnosti sovětů pevný materiální základ. „Zvláštní místo ve druhé etapě reformy by mělo zaujmout zdokonalování a sladění vztahů mezi Svazem SSR a svazovými republikami. Dobře si to uvědomujeme, není to jen ekonomická, ale i politická otázka. Souvisí s tak významnou a delikátní sférou, jakou jsou vztahy mezi národy a národnostmi.“ Perspektivně má být vypracován „účinný a promyšlený program řešení úkolů dalšího rozvoje vztahů mezi národy a národnostmi v SSSR“. Rudé právo, 17. 2. 1988.

(2) „Přestavba začínala před třemi a půl roku snahou vyvést zemi ze stagnace a urychlit její sociálně ekonomický vývoj. Tyto úkoly máme před sebou i nadále. Avšak hluboká a všestranná analýza zformovala nové, rozsáhlejší pojetí přestavby. Plně jsme si uvědomili, že přestavba svým historickým místem a významem přesahuje daleko rámec utilitárních úkolů. Je počátkem nové, objektivně podmíněné etapy v rozvoji socialismu, úvodem k nové kvalitě socialismu ve všech sférách života.“

...., Teoretický arsenál přestavby, myšlenky, které ho tvoří, dozrávaly ve společnosti dlouho obtížně, někdy nejedno desetiletí. Tím mocněji nyní pronikají do politiky, do života“, prohlásil A. Jakovlev ve svém vystoupení v Praze. – (Rudé právo 16. 11. 1988). Jakovlevův výklad přestavby, jeho rozbor její genese, patří k jejím dosud filozoficky nejpromyšlenějším analýzám a odůvodněním. Na této charakteristice nic nemění to, že čtenář v ČSSR, který je zvyklý skepticky posuzovat to, co přichází z SSSR, se nemusí ztotožnit s jeho optimistickými výklady o možnostech socialismu apod.

(3) V SSSR se nyní obecně uznává nedostatek politické kultury a zdůrazňuje se nezbytnost v rámci rozvíjené otevřenosti učit se demokracii a zvyšovat úroveň politické kultury celé společnosti.

(4) V této souvislosti lze souhlasit s A. Jakovlevem, který v cit. projevu v Praze řekl: „Co je dnes na cestě přestavby jak nejob-

tížnější, tak i nejnebezpečnější? Zde bych zvláště zdůraznil dva momenty. První jsou krajnosti. Historie několikrát dokázala, jak snadno se za složitých podmínek, v převratných momentech historických osudů národy spojují. Dokázala i to, jak poměrně snadno a jednoduše mohou jedny krajnosti využívat druhé. Jestliže je přestavba vzhledem k podmínkám, které vznikly v naší společnosti, především bojem proti jakýmkoli projevům konzervatismu, pak neméně nesnáší ani stálý spěch, levičáctví předbíhání."

(5) Úlohu komunistické strany v procesu reformy v rámci rozboru problémů politického systému v SSSR přesně charakterizuje Zd. Mlynář ve studii „Problémy politického systému“ – Knížnice Listů, 2, Index, Kolín n. R., 1988, str. 95 a n.

(6) Ministerstvo financí SSSR připravilo např. takovou úpravu zdanění zisků z družstevního podnikání, jež prakticky torpedovala zájem o tuto pokrokovou formu hospodářské činnosti. Teprve po kritice v tisku a po projednání v Nejvyšším sovětu SSSR rozhodla Rada ministrů SSSR o změně tohoto daňového systému. Stejně tak jsou kritizovány i jiné nové zákony a právní předpisy přijaté již v průběhu přestavby, v nichž byly také byrokratickým a konzervativním způsobem zkruseny progresivní záměry. Vztahuje se to i na zákon, umožňující podat soudní žalobu proti nezákonným rozhodnutím úředních osob. V diskusi právních odborníků u kulatého stolu v čas. Literaturnaja gazeta č. 23/88 na téma „Jaký musí být právní stát“ bylo o tomto zákoně řečeno, že „je nejen neúčinný, ale je mrtvě narozený. Tvůrci jej umrtvili tím, že zažalovat lze jen rozhodnutí učiněné jen jednou osobou, nikoli kolektivním orgánem, ačkoli většina nespravedlivých rozhodnutí je dílem kolektivů“ (A. Jakovlev z Ústavu státu a práva AV SSSR). Případů takových vadných či přímo neústavních předpisů ze současnosti uváděli účastníci besedy řadu. Rozporné reakce sovětské veřejnosti vyvolává i nová úprava o použití vnitřních vojsk ministerstva vnitra i provádění mítingů a demonstrací.

(7) A. Jakovlev v cit. projevu tuto problematiku vztahu přestavby a leninského období sovětské evoluce zatím nejlépe vysvětlil včetně charakteristiky vývoje Leninových názorů a praxe i objektivních a subjektivních zdrojů jejich změn, včetně rozboru, v čem se Stalin rozešel s leninskou teorií a praxí. „Stalin fakticky nejen revidoval teoretické vymoženosti, ale také marxismus zbavil jeho humanistické podstaty. Lidský smysl socialistických přeměn se ocitl ve stínu prostředků, ve stínu myšlenky totálního zespolečenštění jako samoučelu, ve stínu všemocnosti centra“.

(8) Autor této úvahy se kdysi, společně s J. Bohuszákem, zabýval touto problematikou ve stati „Struktura státní moci“, Právník č. 5/66, str. 393-406. Stať potvrzuje výše uvedený závěr o tom, že v Československu již v druhé polovině 60. let sílilo teoretické úsilí připravující pozdější koncept politické reformy a Akčního programu v rámci Pražského jara 1968. Byly to zejména stati a rozborů Zd. Mlynáře, F. Šamalíka, V. Klokočky, P. Pešky a dal., které se zabývaly touto problematikou.

(9) V diskusi „Jaký musí být právní stát“ bylo řečeno: „Zákon musí být nad státem, nikoli stát nad zákonem. Je tu však otázka: Je zákon u nás nad stranou? Anebo přece jen strana nad zákonem? Nikoli v prohlášeních, ale reálně, v praxi.“

J. Ščekočichin v ní poznamenal: „Nyní o všem tak svobodně mluvíme, avšak mnohdy uvažují: co se stane, jestliže se proces demokratizace někde zabrzdí? První, co se může stát, že nějaký vysoký stranický funkcionář, toužící po stranické diktatuře, s odvoláním na jeden ze zaostalých aktů nižší právní síly, se pokusí v první řadě zadusit jemu překážející glasnost a zvrátí v praxi všechno, z čeho jsme začali vytvářet právní stát.“ (Lit. gazeta č. 23/1988).

(10) Citované myšlenky formulovali v této diskusi A. Jakovlev, O. Těmuškin a M. Vyšinskij. A. Valsberg se v diskusi tázal, jak „vypracovat mechanismus kontroly, aby všechny stranické dokumenty a všechna stranická usnesení nebyly v rozporu se zákonem?... A dále: jestliže strana může působit jen na základě zákona, pak jakékoli její rozhodnutí nepodložené zákonem, třeba zrušit jako nezákonné. Kdo to učiní? Myslím, že stejný soud, mající však skutečnou nezávislost“.

(11) V tomto kontextu krátká poznámka k ústavnímu ustanovení o vedoucí a usměrňující úloze KSSS ve státě a společnosti (Ústava SSSR a obdobně i Ústava ČSSR). KS, jako politická strana, řídící se určitou ideologií atd., by neměla být ústavně právní institucí, když ústava formuluje princip svrchovanosti lidu, rovnoprávnosti občanů a s ním spojená práva a svobody občanů včetně svobody svědomí.

Z hlediska moderního práva a jeho zásad nelze činit závazným pro celek společnosti to, co má parciální povahu, co vyznačuje pouze část společnosti. Pokud se tak stane, popírají se zásady tohoto práva samého, možnosti jeho důsledného uplatňování. Vytváří se a posiluje nejen faktická, ale i právní distinkce mezi různými kategoriemi občanů, mezi členy a nečleny komunistické strany, což neguje politickou demokracii. Právní rovnost občanů je elementární předpoklad a požadavek demokracie, demokratické kontroly moci nad těmi, kdo reálně vykonávají moc, jako nezbytného momentu politických záruk omezujících rozpínavost politické moci. Ústavní zakotvení vedoucí úlohy KS tato základní východiska a momenty demokracie popírá a znemožňuje, protože nastoluje systém založený na politické i právní nerovnosti občanů. Tento proces, jak svědčily i rozporné postoje a projevy delegátů na 19. konferenci KSSS, je i uvnitř strany samé velmi komplikovaný a obtížný. Zdaleka nelze říci, že by měl obecnou podporu, protože členů a funkcionářů strany tak či onak spjatých se starým systémem moci je stále mnoho i na významných místech stranického či státního a hospodářského aparátu. I když lze uznat, že tradiční formulace, že demokratizace strany je v sovětských podmínkách základem (conditio sine qua non) demokratizace celé společnosti, stále ještě platí, pak zároveň v současných podmínkách rozvíjení glasnosti a některé nové formy a projevy společensko-politických iniciativ a aktivit (např. lidové fronty v pobaltských republikách aj.) silně působí k vytváření žádoucího klimatu pro demokratizaci. V tomto smyslu nepochybně ovlivňuje i vnitřní život stranických organizací a diferenciaci jejich členů z hlediska pokrokové či konzervativní orientace.

M. S. Gorbačov a nové sovětské vedení přikládá stále větší váhu hluboké demokratizaci společnosti, moc má napříště opravdu patřit lidu. Na podporu této linie je často citován V. I. Lenin, který vždy zdůrazňoval, že sovětský stát má prostředek, který umožňuje zeslabit jeho sílu, totiž zapojení širokých lidových mas do řízení země. Ve vztahu k těmto idejím M. S. Gorbačov kriticky konstatuje, že „nejzhorbnější deformace leninských představ o socialismu, které jsme zdědili z minulých let, je právě to, že člověk se stále více mění z nejvyšší hodnoty a cíle společenského rozvoje v nástroj řešení těch či oněch ekonomických a politických úkolů.“ Tuto změnu přestavba teprve začala, ale to hlavní ještě „čeká na cestě ke kvalitativně nové podobě společnosti a k nové tvářnosti socialismu.“ (M. S. Gorbačov na poradě v Orlu, RP, 17. 11. 1988)

Je jistě významné, že M. S. Gorbačov zdůrazňuje tento humanistický obsah socialistické přeměny společnosti, jehož podmínkou a zároveň organickými složkami jsou i demokratizace a s ní spojená glasnost. Politicky je také plně pochopitelné, že M. S. Gorbačov akcentuje, jak se „při rozšiřování demokracie a politiky otevřenosti stále více politizují nejširší vrstvy lidu. Vztah lidí k politice se mění doslova před očima. Odcizení a lhostejnost začínají patřit minulosti. Úsilí o přeměny se v naší zemi stává osobním zájmem mnoha miliónů lidí.“ (Tamtéž.)

(Listy přinesou dokončení úvahy Zdeňka Jičínského ve 4., přes příští číslo – nyní je na řadě Čtení na léto)

L